

КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ – ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Весела Петрова, Десислава Костова, Валентин Велев

Минно-геоложки университет „Св. Иван Рилски“, 1700 София

РЕЗЮМЕ. Корпоративната социална отговорност /КСО/ е част от приноса на бизнеса към устойчивото развитие. Тя е цялостна философия в сложната дейност на компаниите. Съществуват различни определения за КСО, но общото между тях се крие в отговорното задължение на бизнеса да допринася за устойчивото икономическо развитие, трудовите отношения с работниците, техните семейства, местната общност и обществото като цяло за подобряване качеството на живот. КСО се приема като форма на корпоративно стратегическо управление, регулиращо взаимоотношенията между фирмата и обкръжаващата я среда.

Статията хвърля светлина върху генезиса на концепцията за КСО, превръщането ѝ в успешна бизнес стратегия за устойчиво развитие и нейните проявления – конкретни практики на социално ангажирано поведение.

Разгледани са някои специфики на КСО в минерално-суровинния сектор, свързани с обществено-социални дейности, опазване на околната среда, човешкия капитал, условията на труда и т.н.

CORPORATIVE SOCIAL RESPONSIBILITY – FACTOR FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Vessela Petrova, Dessislava Kostova, Valentin Velev

University of Mining and Geology "St. Ivan Rilski", 1700 Sofia

ABSTRACT. Corporate social responsibility (CSR) is a part of business contribution to sustainable development. It is a complete philosophy in the complex company activity. Various definitions for CSR are popular but the common issue is the responsible obligation of business to make contribution to sustainable economic development, to working labour relations, their families, local communities and society improving the quality of living. CSR is considered regulating relationships between companies and surrounding world.

The paper outlines the genesis of CSR conception, turning into a successful business strategy for sustainable development and using it in practices of responsible social behaviour.

Some specific characteristics of CSR in mining industry are observed related to public and social activities, environmental protection, human capital, labour conditions etc.

Въведение

Очакванията на европейските граждани и редица страни, че предприятията ще се развиват в една по-зелена посока и ролята им в обществения живот ще се увеличава прогресивно, нарастват с всеки изминал ден.

Всички тези надежди са в тон с устойчивото развитие, чиито три основни стълба са: икономически растеж, социална справедливост и възстановяване и възобновяване на природните ресурси.

Цялостната амбиция на „Лисабонската стратегия“ /водеща своето начало от среща на Европейския съвет в Лисабон, на 23 и 24 март 2000г./ често се цитира в литературата на Европейския съюз, а именно, стремежът европейската икономика да се превърне в най-конкурентноспособната и динамична икономика в света, основана на знанието, способна на устойчив икономически растеж с повече и по-добри работни места и по-голяма степен на социално единство (Лисабонска стратегия, 2001). Именно тази цел беше добавена на последвалата среща на върха в Гьотеборг през юни 2001г.

Редица са факторите, които допринасят за все по-назряващата нужда всяко индустриално предприятие да разработи стратегия за корпоративна социална отговорност (КСО), която от своя страна да не бъде разглеждана като разход, а напротив – като дългосрочна инвестиция:

- Интереси и очаквания от страна на гражданите, потребителите, обществото и инвеститорите в контекста на глобализацията и широкомащабни индустриални промени;
- Социални критерии, все по-често оказващи влияние върху инвестиционните решения на инвеститорите;
- Повишена загриженост за щетите върху околната среда, причинени от икономическата дейност;
- Прозрачност на бизнес дейностите, предизвикана от медиите, модерните информационни и комуникационни технологии;

Същност на КСО

Корпоративната социална отговорност е концепция, която все повече компании в световен мащаб внедряват

доброволно в своя бизнес, така че да покажат своята дългосрочна и категорична ангажираност към устойчивото развитие на обществото и околната среда.

Различните учреждения дефинират по различен начин КСО.

Според **Зелената книга на Европейската комия** КСО е концепция, която служи на компаниите като основа доброволно да интегрират социалните и екологични аспекти в своите бизнес стратегии и във взаимоотношенията с всички заинтересовани страни.

Социалната отговорност е преди всичко елемент на корпоративната култура, която изисква изпълнение на доброволно поетите от фирмите ангажименти, при което личната изгода и частнокорпоративните интереси отстъпват на заден план и се утвърждава нова визия за корпоративни ценности.

При КСО компаниите работят доброволно, без да са принуждавани от закона, за постигане на социални и екологични цели по време на техните ежедневни бизнес дейности.

Малка част от програмата на КСО са иновациите в областите на грижата за здравето на служителите, бизнес образованието и ученето през целия живот, както и екологичните въпроси.

Отново според **Европейския съюз** КСО е израз на разбирането, че всяка организация трябва да поема отговорност за влиянието си върху обществените групи, с които влиза във взаимодействие. Това е дълготрайно поет ангажимент от страна на бизнеса да развива своята дейност почтено и отговорно, да допринася за икономическото си развитие, но същевременно с това да съдейства за подобряване на живота на своите служители и техните семейства, местната общност и обществото като цяло.

Световната банка определя КСО като ангажимент на бизнеса да допринася за устойчивото икономическо развитие и да гарантира връзка с работниците, техните семейства, местната власт и обществото като цяло, с цел повишаване качеството на живота, което да бъде приемливо както за бизнеса, така и за развитието. КСО се разглежда като дейност, която не е еднократен акт, а устойчив процес и съдейства за балансиране на трите стълба на устойчивото развитие – икономическия растеж, развитието на обществото и защитата на околната среда.

Според **CSR Wire** – водещият глобален източник на новини, свързани с КСО, основан през 1999г., - КСО е обществено движение, което набира сила и влияние заради нарастващите очаквания на гражданите - фирмите да поемат отговорност за своето влияние върху средата, в която развиват своята дейност. Потребители, служители и инвеститори осъзнават силата, която притежават компаниите, и полагат усилия на различни нива за глобална промяна с надеждата, че по този начин земята ще стане по-добро място за живеене.

Според **Българската минно-геоложка камара** КСО е част от приноса на бизнеса към устойчивото развитие. Тя е цялостна философия, въплътена в дейността на компаниите. Нещо повече, КСО е преди всичко ангажимент към самите нас, към децата ни, към служителите, към цялото общество; ангажимент, който не приключва днес или утре, а е с визия за бъдещите поколения. За минерално-суровинния отрасъл това е особено валидно, защото освен, че е стратегически сектор за икономиката, той осигурява директна заетост на близо 30 000 души в страната, а чрез свързани отрасли на още 120 000 човека. Освен това той добива суровини, които са в основата на почти всички останали индустрии (Устойчиво развитие на минерално-суровинната индустрия: Социална отговорност, Дискусия, 2011).

КСО е сравнително ново понятие за българския пазар, но въпреки това със сигурност има на какво да се опре и да се развива и тук.

Компаниите поемат ангажименти, надхвърлящи законовите норми и изисквания, стремежи се да подобрят стандартите за качество, за социално развитие, опазване на околната среда и стандарта на живот на своите служители.

Във времена на тежка икономическа криза, напълно логичен би звучал въпросът какво мотивира компаниите да се обърнат към „социалното“, да потърсят в себе си „отговорността“, да погледнат по-сериозно на ангажиментите си.

От една страна погледнато, външните причини за мотивацията на предприятията за внедряването на КСО се дължи на все по-конкурентната обстановка на пазара и все по-големия натиск от страна на неправителствени организации. От друга страна – компаниите изпитват вътрешно желание за устойчив растеж и добър имидж в обществото.

Отново имайки предвид тежката финансова ситуация, която е обхванала в различни степени целия свят, изключително важно е една компания да бъде конкурентноспособна и да е ориентирана към правилните инвестиции.

Чрез приемането на правила за КСО работодатели, собственици на фирми и работещи се ангажират да спазват поетите отговорности във всички сфери – контрол на качеството, опазване на околната среда - в производствените помещения и площадки и извън тях, опазване на живота и здравето на работещите и по този начин подобряване и поддържане на по-добра социална среда в населеното място, в което се намира фирмата, в региона и в страната. Социално-отговорният бизнес работи най-общо в четири области:

- Добре организирано и оборудвано работно място е това, което прави всеки един бизнес успешен, като създава подходящата среда и по такъв начин осигурява възможност на работната сила да прояви своя потенциал и мотивация, така че бизнесът да е успешен.
- Пазарът е втората област, в която социалната отговорност се проявява. Това проявление е свързано със създаването на продукти и услуги,

които отговарят на нуждите на клиентите и са на добро ниво на качество, като по такъв начин осигуряват на клиентите задоволяване на техния бизнес и индивидуален интерес.

- Околната среда е третата област на работа в изпълнение на социално-отговорните принципи на работа. Изпълнението на съответните бизнес дейности по начин, който опазва или се грижи за възстановяването на околната среда и интегрира тези принципи в цялостната си работа е важно условие за успешен бизнес.
- Четвъртата област на работа по отношение на социалната отговорност е общността, в която съответният бизнес функционира. Инвестицията в работното време на служителите, подобряване на жизненото равнище на хората от общността е важна част от работата на бизнеса за постигане на общественото благосъстояние. Инвестициите в социалното и икономическото развитие на общността могат да бъдат много и различни – от даряването на средства за дадена кауза (корпоративна филантропия), през създаването на доброволчески програми за сътрудниците си до реализирането на дългосрочни програми за развитие на общностите, обединяващи различни, описани по-горе инициативи (Неформалната икономика: Обществена търпимост, възможност и предизвикателства за ограничаване и превенция).

Прилагането на стратегия за КСО, в която и да е компания неминуемо води след себе си до конкретни ползи, а именно:

- По-отговорни и мотивирани служители, които да представят компанията в по-добра светлина и да се гордеят с нея;
- По-лоялни клиенти, които купуват продуктите, направени с идеята за едно по-зелено бъдеще, или подкрепящи дадена кауза;
- По-голяма популярност в „белите списъци“ – на новини, интернет пространство, форуми и т.н.
- По-голямо доверие в компанията и марката, защото същите са се доказали с позитивното си отношение към своите потребители и не правят компромис с качеството;
- По-добър корпоративен имидж и влияние сред обществото;
- Все по-повишаваща се стойност на компанията, което от своя страна гарантира по-лесен достъп до капитали.

Разбира се, едва ли всичко е така положително. Със сигурност има компании, които не усещат веднага положителното влияние след въвеждането на стратегията за КСО. Често са необходими повече усилия и целенасочени действия, за да се постигне желаният резултат.

При всички положения обаче, ефектът от прилагането на КСО компенсира положените усилия от ефективното внедряване на КСО в корпоративната култура. В крайна сметка компанията винаги получава повече, отколкото са дали. А, за да има какво да вземеш, първо трябва да дадеш.

Развитие на КСО в България

Стратегията по КСО е документ, чрез който правителството представя своята визия и приоритетни цели за насърчване на КСО. По този начин се представя активната позиция на държавата, насочена към създаване и укрепване на средата, която благоприятства развитието и прилагането на социално отговорни практики, създаване на предпоставки за активно доброволно участие на всички заинтересовани страни – държавните институции, бизнеса, организациите на социалните партньори, неправителствените организации, академичните среди, медиите и други.

В по-дългосрочна перспектива се очаква да бъде постигнат напредък за повишаване качеството на живот и благосъстоянието на българските граждани чрез осигуряване на устойчиво икономическо развитие на страната. Документът е валиден до края на 2013г.

Терминът „корпоративна социална отговорност“ или „корпоративна отговорност“ все още не се среща в актовете на вътрешното право на Република България. Въз основа на факта, че КСО активно насърчава устойчивото развитие и в значителна степен допринася за конкурентоспособността на компаниите и регионите, паралел с КСО може да бъде направен в следните документи: Национална програма за реформи на Република България; Стратегия за осигуряване на равни възможности на хората с увреждания 2008 - 2015 г. и План за действие за осигуряване на равни възможности на хората с увреждания 2008 – 2009 г.; Национален план за действие по заетостта 2009 г.; Национална стратегия за продължаващо професионално обучение за периода 2005-2010 г.; Национална стратегия за насърчване на равнопоставеността на жените и мъжете 2009-2015 г.; Национална стратегия за равни възможности за всички; Национален доклад на Република България по стратегиите за социална закрила и социално включване 2008-2010 г.; Национална стратегия за учене през целия живот 2008-2013 г.; Програма за развитие на образованието, науката и младежките политики 2009-2013 г. и други.

КСО в минерално-суровинния отрасъл – в света и у нас

Безспорна е необходимостта от все по-категорично и своевременно въвеждане на стратегия за КСО в българските минни предприятия. Въпреки наличието на някои положителни примери в индустрията, все още не се усеща категорична удовлетвореност в социално отношение, въз основа на което се обобщават следните екологични и социални цели:

Екологични цели:

- Опазване на околната среда чрез оптимално съхраняване на екологичната цялост на райони, в които има добивни дейности и прилагане на технологии, водещи до намаляване генерирането на отпадъци от минната индустрия и тяхното оползотворяване.

- Опазване на земните недра чрез рационално използване на подземните богатства на всеки етап - проучване, добив и първична преработка.
- Възстановяване на околната среда и подобряване на екологичната обстановка около стари и изоставени обекти от добива и първична преработка на подземни богатства.

Социални цели:

- Устойчиво развитие на регионите, в които е съсредоточена минна индустрия, по време и след приключване експлоатацията на находищата;
- Насърчаване създаването на безопасни работни места, справедливо и достойно трудово възнаграждение в минната индустрия;
- Поддържане на информационни, образователни и комуникационни програми и зачитане правата на местните общности;
- Повишаване на квалификацията и подготовка на кадри за минната индустрия (Национална стратегия за развитие на минната индустрия, Минно-геоложки университет, в сътрудничество с Минен университет гр. Леобен, Австрия, Геологически институт БАН, Минпроект ЕАД, Нипроруда АД, БТ – Инженеринг, 2011).

У нас

Сред водещите положителни примери и лидери в българската минерално-суровинна индустрия, разчитаща категорично на КСО са:

„Аурубис България”. Заводът е построен през 1958 в гр. Пирдоп. Основната дейност на предприятието е да преработва медни концентрати за производството на медни аноди и катоди, както и вторични продукти като сярна киселина, фаялит и шлам.

Състои се от четири основни производствени единици: металургия, рафинерия за катодна мед, производство сярна киселина и обогатителна фабрика.

В момента в компанията работят 800 служители. През последните 10 години за модернизация на производството и екологично ефективни подобрения в компанията са инвестирани над 400 млн. евро.

През годините "Аурубис България" е отличена с множество корпоративни награди. Някои от тях са: „Инвеститор на годината" (2007 г.), „Най-добър корпоративен инвеститор" (2008 г.), „Най-голям обем финансови дарения" (2011 г.), "Най-зелената индустриална компания" (2011 г.) и др. За изминалата година "Аурубис България" заема 3-то място в категорията „Топ 10" на най-големите компании в България по комплексни показатели в класацията *Kapital 100*.

Благодарение на дългосрочната социална програма на "Аурубис България" редица проекти на регионално и национално ниво получиха отново подкрепа. Ежегодно компанията подкрепя общините Пирдоп и Златица, като реализира социална програма на стойност 220 000 евро.

Проектите от тази програма са насочени към подпомагане на трайно безработни лица, хора с увреждания, учащи и таланти деца, спортни инициативи.

В национален мащаб "Аурубис България" е традиционен партньор на зелените спортове, подкрепяйки първия световен шампион по плувен маратон Петър Стойчев и международната колоездачна обиколка на България.

Компанията реализира интересни "зелени" инициативи специално за нашите служители, като по този начин се грижи мотивацията им да бъде на високо ниво.

"Челопеч Майнинг". Дъщерното дружество на Дънди Прешъс Метълс се придържа към мотото "Бизнесът не може да расте в общества, които западат". Забележително е старанието обществото да се развива заедно с развитието на компанията.

КСО на компанията се изразява в **прозрачност** (информационни центрове, срещи с работниците и служителите, дни на отворените врати, посещения за обмяна на опит, индивидуална и обществена подкрепа), **достойнство и уважение** (работа с уязвими социални групи, уважение избора на религиозна и политическа принадлежност, възможност за свободно изразяване на мнение и задаване на въпроси), **инвестиции в обществото** (на базата на дискутирана потребност – общинска пътна инфраструктура, детски площадки, пречиствателна станция, саниране на детски градини и училища, финансиране на болницата в Пирдоп, подпомагане на Дом за деца, лишени от родителска грижа в Златица, профилактични здравни прегледи и здравно образование), **образование** (частна профилирана гимназия за чуждоезиково обучение "Челопеч" – 320 души са я завършили, 10%, от които са служители на компанията, център за професионална квалификация, култура и спорт, ремонти на църквите в Челопеч и Църквище), **зелени инициативи** ("Гората на "Челопеч майнинг" - заедно с горско стопанство Пирдоп. "Да продължим да бъдем щедри" - за болно дете. "Спорт за здраве").

"ТЕЦ Марица изток 2" ЕАД. Най-голямата иновирана топлоелектрическа централа в България. Тя е една от четирите електроцентрали в комплекс „Марица Изток“, който е разположен в югоизточната част на страната.

Работи с местни лигнитни въглища, добивани в рудниците на „Мини Марица-изток“ ЕАД. Централата се намира на 280 километра от София и на 60 километра от Стара Загора. Изградена е върху площ от 512 хектара в непосредствена близост до с. Радецки, а на изток от нея се намира язовир "Овчарица".

„ТЕЦ Марица изток 2" ЕАД се състои от осем генериращи блока с изградени сероочистващи инсталации (СОИ) с ефективност над 94%. Преди инсталирането на новите съоръжения централата работеше с обща мощност от 1450 MW, но след извършената рехабилитация мощността достигна 1600 MW. Увеличен бе животът на съоръженията с 25 години.

За да отговори на европейските изисквания за чиста околна среда и да оптимизира работата на съоръженията, „ТЕЦ Марица изток 2“ ЕАД завърши два мащабни проекта - „Рехабилитация на блокове от 1 до 4, изграждане на серочистиращи инсталации на блокове 1 и 2, 3 и 4, модернизация на блокове 6 и 8“ и „Изграждане на серочистираща инсталация на блокове 5 и 6“. Политиката на дружеството е насочена към ограничаване на замърсяването от вредни емисии във въздуха, водите и почвите, както и управление на отпадъците.

Мисията на предприятието е ориентирана към:

- Корпоративна социална отговорност
- Грижа към служителите
- Коректност към потребители и партньори
- Търговски резултати

„Асарел Медет АД“. Компания, която вече печели редица конкурси за социалноотговорна компания.

Минно-обогатителен комплекс „Асарел-Медет“ АД е първата най-голяма и водеща българска минна компания за открит добив и обогатяване на медни и други руди. Намира се в Същинска Средна гора - на 11 км северозападно от гр. Панагюрище и на 90 км източно от столицата София, като заема площ от около 20 000 дка със средна надморска височина от 1000 м.

„Асарел-Медет“ АД е акционерно дружество с основен предмет на дейност - открит добив и обогатяване на медни и други руди, биохимично извличане на мед и свързаните с това инженерингови и търговски дейности. Компанията извършва проучвателни, инженерно-внедрителски, проектно-конструкторски, екологични и други дейности.

„Асарел-Медет“ АД произвежда и предлага за страната и чужбина висококачествени медни концентрати и катодна мед. Годишно произвежда около 200 хиляди тона натурален меден концентрат със съдържание на мед от 25 %.

„Асарел-Медет“ е сертифициран и работи в съответствие с трите основни международни стандарта - за управление на качеството, опазване на околната среда и осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001.

Като минно-обогатителен комплекс, експлоатиращ медно находище, „Асарел“, „Асарел-Медет“ АД годишно добива най-голям обем минна маса в българския рудодобив и преработва около 13 млн. тона медна руда. Постиганите върхове за отрасъла производствени резултати осигуряват над 50 % от националното и около 0,5 % от световното производство на жизненоважния за човешкото съществуване метал мед.

„Асарел-Медет“ традиционно е пионер в минния бранш по внедряването на нови върхове техники и технологии. След приватизацията са инвестирани над 500 млн. лв. в проекти за модернизация и над 50 млн. лв. за опазване на околната среда.

Екипът на „Асарел-Медет“ АД обединява 1200 професионалисти и още около 400 заети в дъщерни и смесени дружества.

По света

В световно отношение широко разпространени са програмите за КСО, които включват сериозни инвестиции в болници, училища, улици и инфраструктура, както и изграждане на социалния и човешкия капитал.

Залесяването, алтернативните енергийни доставки, както и професионалното обучение на работещите в минния сектор са само някои от начините, минната промишленост да демонстрира своята КСО.

В повечето развиващи се страни политиката по КСО е станала много често срещана практика за минните компании. Тези програми обикновено се състоят в инвестиции в инфраструктурата (например училища, пътища, болници, здравно оборудване, електричество, чиста вода и дренажни ремонти) и инвестиции в изграждането на човешкия капитал (например осигуряване на образование, обучение и различни умения).

От екологична гледна точка все по-разпространено е използването на най-щадящите околната среда технологии. Също така компаниите се стремят да получават сертификат ISO 14 001, за да удостоверяват пред обществото, че тяхната политика в областта на околната среда отговаря на най-добрите практики.

Фактът, че минните компании не са задължени да компенсират местното общество за въздействията, произтичащи от минното дело, потвърждава, че програмите по КСО са наистина на добра воля.

За съжаление все още няма обобщени данни в глобален мащаб, по отношение на ползите от КСО за обществото. Въпреки това, положителното въздействие на програмите е съществено. Например, през 2001 г. Barrick Gold Corporation инвестира \$2 млн. в Танзания за финансиране на дългосрочна програма за образование в отдалечената област Каһама – една от най-тежките области. Към 2007 г. записаните основно образование се е увеличил със 75% (7000 деца), а до 2011 г. броят на записаните в гимназия деца е нараснал повече от 2 пъти (от 800 деца през 2001г., на 1885 през 2011г.).

В Гана, благодарение на КСО си програми, Gold Fields Ltd организира и финансира предоставянето на здравни услуги на 8 276 души, за периода от 2006г. до 2008г.

Също в Гана, с подкрепата на Gold Fields Ltd са били залесени 692 хектара палми, като палмовото олио, впоследствие се превръща в основен източник на доходи за страната.

В Боливия, селищата в близост до мина Puquio Norte получават електричество, благодарение на строителството на газопровод, което се извършва от Glencore International.

Във Венецуела през 2003г. врати отваря Здравен център, с подкрепата на Placer Dome Inc.

В Чили Barrick завършва първата фаза на проект за \$ 70 млн., който включва 18 вятърни генератора, с капацитет да произвеждат 36 мегавата електричество – мощност достатъчна за 20 000 жилища (Luis Garcia Westphalen, Corporate Social Responsibility in the mining sector: A win-win situation, Fraser Institute, 2012).

Заклучение

Без добив на подземни богатства животът на човечеството е невъзможен. Минерално-суровинната индустрия е в основата на всички други индустрии и важен фактор за икономическата стабилност и енергийна независимост на всяка страна, която има подземни богатства.

Наличието на подземни богатства в дадена държава или в даден регион от нея е Божи дар, уникална възможност и изключителен шанс за социално-икономическо развитие и повишаване жизнения стандарт на населението в тези региони.

Минерално-суровинната индустрия, както всяка друга индустрия, може да се извършва устойчиво – икономически ефективно, екологосъобразно, безопасно за живота и здравето на работещите, социално отговорно и в хармония с останалите човешки дейности.

КСО е доброволен акт от страна на минните компании, гарантиращ един по-добър живот на обществото.

Когато обществото почувства преките ползи от програмите за КСО – образование, инфраструктура и здравеопазване, тогава то е много по-склонно да приеме и

подкрепи дейностите, извършвани в минното производство.

Съществува тезата, че компаниите само демонстрират социална отговорност с цел реклама и собствена облага. Много от тях обаче, имат дълбоко осмислени политики, стратегии и програми, лежащи на принципите за устойчиво развитие.

Трите стълба на устойчиво развитие не могат да се разглеждат отделно. Те са неразривно свързани и винаги трябва да бъдат разглеждани комплексно – икономически, социално и екологично.

Литература:

- Лисабонска стратегия, 2001;
- Promoting a European framework for corporate social responsibility – Green paper
- „Устойчиво развитие на минерално-суровинната индустрия: Социална отговорност“, Дискусия, 20 септември 2011 г.;
- Стратегия за корпоративна социална отговорност, 2009-2013;
- Проект: "Национална стратегия за развитие на минната индустрия", Минно-геоложки университет, в сътрудничество с Минен университет гр. Леобен, Австрия, Геологически институт БАН, Минпроект ЕАД, Нипроруда АД, БТ – Инженеринг;
- Проект: „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“ - Неформалната икономика: Обществена търпимост, възможност и предизвикателства за ограничаване и превенция, 2011;
- Luis Garcia Westphalen, Corporate Social Responsibility in the mining sector: A win-win situation, 2012, Fraser Institute;
- Yakovleva N. Corporate Social Responsibility in the Mining Industries,